

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՍՈՒԴԱՐԵԱՆՅ, Մակար Ժ. վարդապետ.—«Աղանից երկիր և դրացիք» (Միջին-Դաղստան) քառածալ, 302 էջ, տառ № 12.— Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, 1893 թ., գինն է 1 ռ.:

Անհերքելի է, որ մեզ հայերիս անհրաժեշտ է որքան կարելի է ճշտօրէն և մանրամասն ծանօթանալ ոչ միայն բուն հայկական երկրի ալ և ալն տեղերի հետ, որտեղ դաղթել ու ապրում են հայերը, կամ մի ժամանակ ապրել են: Անասունները և թռչունները որջեր և բույներ հիմնելուց առաջ աշխատում են շրջակայքի մասին ծանօթութիւն ունենալ, իմանալ թէ իրանք ինչ նպատաւոր կամ կործանիչ պարսպաներով են շրջապատւած: Որքան աւելի կարեւոր է ազգերին շրջապատող պայմանների հետ ծանօթանալ և ապա գիտակցաբար որոշել իրանց բանելիք ընթացքը: Ուրեմն մեր գրականութիւնը անպայման պիտի ունենալ և աշխատէ ծագիկցնել աշխարհի մի ճիւղ, որը կարողանալ ուղիղ գաղափար տալ հալ ընթերցասէրին ալն երկրորդների մասին, որտեղ կամալ թէ ակամալ ապրում են հայերը:

Այդ երկրորդից մէկն էլ պատմական Աղանն է, որ բաղկացած է գլխաւորապէս ալթմեան Բագուի և Պանձակի նահանգներից: Աղանից երկրի քաղաքների և գիւղերից շատերի մասին մեր պարբերական մամուլի մէջ քաւական նիւթ կալ հաւաքւած, բալց ամփոփ աշխատութիւններ համարեալ թէ չը կան, եթէ չը հաշւենք քանի մի օտարազգի ճանտպարհորդների և ուսումնասիրողների աշխատութիւնները: Ուստի ուրախութեամբ պէտք է ողջունել ալն դրողներին, որոնք լիչեալ երկրին վերաբերեալ նիւթերը ամփոփելու փորձեր են անում, կամ աշխատում են նոն նպատակով ինքնուրոյն նիւթեր ժողովել: Համանման ամփոփութիւններից մի ճորագունն էլ կարելի է համարել վերոլիչեալ գիրքը:

Մակար վարդապետի աշխատութիւնը կարող է տեղ բռնել մեր գրականութեան մէջ և ծառայել իր-

րև մի ձեռնարկ ապագալ հետազոտողների համար, Հեղինակը ճանապարհորդելով Աղանի գիւղերում և քաղաքներում, կարողացել է փոքր չափով կարևոր տեղեկութիւններ հաւաքել հալ աղագրականութեան մասին, եկեղեցիների, վանքերի, աւերակների, զանազան շինութիւնների մասին, Նոյնպէս քիչ չեն ապր գրքի մէջ տեղեկութիւններ գերեզմանների և եկեղեցիների դռների արձանագրութիւնների վերաբերեալ, Հնադիտական նիւթերի մէջ հեղինակը երբեմն արտալատում է ցանկալի աշխոյժ և եռանդ, որ շատ ուրախալի է:

Սակաւն չէ կարելի չը բողոքել հալը Բարխուդարեանի գրքի մի շարք խոշոր թերութիւնների դէմ, որոնց վերաջ կարճ կերպով մատնացոյց կանենք:

Նրեք հարիւր երեսանոց գրքի մէջ ոչ մի սխտեմատիկական կադմութիւն չը կալ, ալ նիւթերը թափած են խառնիխառն, Մասիսեանի խառնութիւն ման ամեն տեսակ ապրանքներ կան նորա մէջ, միայն ճոցանից շատերը ոչ մի բանի պէտք չեն, իսկ առհասարակ ապրանքները դասաւորած, շարած չեն համապատասխան տեղերում, ալ թափած են, որտեղ պատահած է: Օրինակ հեղինակի ասելով նորա նպատակն է եղել հետազոտել Աղանից երկրը, որ վտոյ կարողանալ գրել նոյն երկրի պատմութիւնը, Ուստի թնչ կարիք կար մի ամբողջ գլուխ նւիրել Վաղատանի նախկին մալրաքաղաք Ղուծիբլին աննպատակ պատմելով, թէ ինչպէս քաջ է եղել Շա-

միլը, ինչ պատերազմական հնարներ են գործադրել նորա դէմ ռուս զօրապետները ու թէ ինչպէս դեռ մնում է ապն քարն, որի վերաջ նստած ռուս զօրաց հրամանատար Բարխատինսկին՝ ընդունած է Շէլլեր և դրկած Պետերբուրգ հանդերձ գերդաստանով, Այդ բոլորը թնչ նշանակութիւն ունի Աղանից երկրի կամ ճորա պատմութեան համար, կամ դուք տեսնում էք, որ մի գիւղի մասին խօսելով հեղինակը նախ տեղեկութիւն է տալիս կլիմայի, օդի, ջրի մասին և ապա եկեղեցոյ, դպրոցի և քահանայի մասին, իսկ մի ուրիշ գիւղի նկարագրութեան մէջ նախ եկեղեցին է մէջ բերում և վտոյ օդը, կլիման, ջուրը, իսկ մի երրորդ գիւղի կամ քաղաքի օդի, կլիմայի, ջրի մասին ոչ մի խօսք չէ ասում, որպէս թէ աշտեղ ոչ օդ կալ, ոչ կլիմալ, ոչ ջուր, Ուրիշ օրինակ, «Բարանքեր» վերնագիր ունեցող զլխի մէջ նկարագրած են և ազահանքերը և հրաբուխները և հանքային քերտուկները, միթէ ալդ բոլորը քահանաքեր են: Մի տեղ Մարդասիրական ընկերութեան մասին տեղեկութիւն տալով նա անցնում է օրհնելու նորա վիշտակը, թնչ օրհնութիւնների և աղօթքների տեղ է:

Հեղինակի արած գիտողութիւններից շատ շատերը ալնքան թուլ են, աննշան են, կիսատ ու պատեն, որ մարդ կարծում է թէ ալդ բոլորը վերցրած են զանազան հին ու նոր դասագրքերից, կամ ուրիշ հետադոտողների աշխատութիւններից և ալն, Օրինակ հեղինակը գտել

է, որ «կապից ծովի թռռները և ծռռները սիրող պառաւ տատի պէս ընդունում և իւր գորովագութ ծոցում ձևացնում է շատ գետեր (խակ ուրիշ ծովերը ինչպէս են անում)։ Ծովս ունի շատ հին և նոր անուններ։ Վարնան, ամրան և աշնան և զանազաններում պատահում է (պատահում է)։ որ հանդարտ է լինում ծովս։ Պաշտաւ երկնքի պէս գեղածիծաղ և դուրեկան է լինում իւր երեւթն։ խակ իւր երեսն՝ ասես թէ՛ մեծատարած ջինջ հալելի է, որի մէջ ցերեկները լողում է արեգակն (երեւ ուրիշ ծովերում արեգակը գիշերն է լողում)։ խակ պարզ գիշերներն՝ արծաթափայլ լուսին և պսպղուն աստղերը։ խաղաղ երթեկում են շողենաւերն, առադաստաւորներն և նաւակներն թողլով իրանց ետեւից ծիր կաթին նման նախշուն գոտի ջրի երեսին։ Սակաւն երբեմն-երբեմն հրացանների ձայներից զարթնած և բարկութիւնից կատաղած աւիւծի նման մռնչում, դռռում և գոչում է ասեղ ձայնով, լարուցանում անաստ ալիքներ, ստեղծում ջրակն ըններ և ձորեր, ընձակներ և ձորակներ, բանում ստկալի վիհեր և ահարկու փոսեր և ալն և ալն... (Կարող ենք հաւատացնել հեղինակին, որ բոլոր ծովերն էլ հէնց ալիքէս են)։ Այդ բոլորը գրքի նպատակի համար շատ չնչին նշանակութիւն ունի։

Գրքի մէջ շատ են պատահում կատարելապէս սխալ կամ բաւական անորոշ զիտողութիւններ, որոնք կրկին ապացուցանում են որ հեղինակը բաւական անհոգ կերպով է

մշակում, կամ խակի չէ մշակում հաւաքած նիւթերը։ Ծամախի քաղաքի (ոչ գաւառի) մասին հեղինակը գտնում է, որ նա ունի պատւական գինի, և առաջին տեղն է տալիս ալիք երեւթին, մինչդեռ խկապէս Ծամախին (գիւղերը չենք ասում) շատ չնչին քանակութեամբ գինի է արտադրում, այն էլ ամենահասարակ գինի է ճանաչւած։ Մարդասիրական ընկերութեան գրադարանը, ըստ մեր հեղինակի, ունի բազմաթիւ գաղղիերէն գրքեր, մինչդեռ նա խկապէս բացի ուսանելէնից և հալերէնից օտարազգի լեզուլ և ոչ մի հատ գիրք չունի։ Վարդապետը ամիսներ է անցուցել Բագուի մէջ և ալիքսիսի սխալ տեղեկութիւն է տալիս։ «Բագու» գլխի մէջ գտնում ենք որ «պարսիկներն, որք ընակում են բերդումս և քաղաքիս հարաւակն կողմում, բոլորովին անկարգ և խառն ի խուռն շինած են իրանց բնակարանները և խանութները։ Բարեկարգ և գեղեցիկ շինւած են հալոց տները, խանութները և իջնանները»։ Ազգասիրական եռանդը գրեւ է հեղինակին ալիքան անճիշդ լինել։ Նախ որ բերդումը բնակւում են խառն ի խուռն ոչ միայն պարսիկներ (խկապէս թուրքեր), ալ և հալեր։ Նրկորդ՝ թուրքերը բնակւում են ոչ միայն հարաւում, ալ և հիւսիսում և հէնց քաղաքի կենտրոնական մասերում էլ։ Նրորդ՝ հարաւում բնակւում են նոյնպէս հալերը, որոնք շատ էլ սակաւաթիւ չեն։ Չորրորդ՝ հալերն էլ ունեն բազմաթիւ խառն ի խուռն շինած բնակարաններ և սորա հա-

կառակ քիչ չեն ալն թուրքերը, որոնք ունեն «բարեկարգ և գեղեցիկ շինւած տներ, խանութներ և իջևաններ»։ Բալախանի գիւղի մասին ասւած է թէ «ամբան փեսասկար է օգն, զի գիւղն շրջապատւած է լեռներով»։ Նախ որ Բալախանին միայն մի կողմից լեռներ ունի, երկու կողմերը ամենասովորական բարձրավանդակներ են, իսկ չորրորդ կողմում ալք էլ չը կալ։ Նրկրորդ, չը գիտենք թէ ինչով է ապացուցանում հեղինակը լիշեալ գիւղի օղի փեսասկար լինելը, որովհետեւ ալք մասին ոչ մի փաստ չէ բերած։ Շամալեցիների զբաղմունքի մասին ասւած է միայն թէ «ժողովուրդն զբաղւած է վաճառականութեամբ և ամեն տեսակ արւեստներով»։ Հէնց բոլոր քաղաքների մասին էլ նոյնը կարելի է կրկնել։ Նրկրաղեղի որ քաղաքն է որ վաճառականներ և արհեստատրներ չունենալ։ Բալց հարցն ալն է, ի՞նչ ալս ինչ քաղաքում ինչ տեսակ վաճառականութիւն կալ, որ արհեստը որքան է ծաղկած, ինչ է արտահանում և ներմուծում քաղաքը։ Բալց համանման հարցերին չ. Բարխուդարեան ոչինչ ուշադրութիւն չէ դարձրել, մինչդեռ օրինակ Շամախում նա տարիներով ապրել է, որպէս քարոզիչ։ Նոյնքան և գուցէ ևս առաւել անորոշ են և գրքի մէջ հաւաքած ստատիստիկական տեղեկութիւնները։ Օրինակ հեղինակը ասում է, որ Շամախում տարեկան լինում է 85 ար. և 69 լոգ. ծնունդ. 25 պսակ (5 ալրի ընդ ալրու), 31 ար. և 27 լոգ. ննջեցեալ. ամենաերկար ապրողը կեանքը չէ աւելանում

90 տարուց (իսկ մենք տեսել ենք հարիւրից աւելի ունեցողներ)։ Գուցէ մի որ և է տարին ալդպէս եղած լինի, բալց որ տարեկան օրինակ անպատեալ 5 «ալրի ընդ ալրու» պսակ է լինում, ալք պարզ ամստութիւն է։ Ստատիստիկական տեղեկութիւնները անկասկած օգտակար են, բալց ստատիստիկան նոյնպէս իւր որոշ կանոնները և օրէնքներն ունի, իսկ ամեն մի թւահաւաքութիւն չէ կարելի ստատիստիկա համարել։ Աննպատակ են նոյնպէս հեղինակի բերած ախպիսի պատմական տեղեկութիւնները, որոնք կամ պարզ սխալ են, կամ ոչինչ հաւանականութիւն չունին։ Օրինակ թէ Շամախում 1669 թւին մի երկրաշարժից սպանւած են ութ հազար մարդիկ, Ամենահաւանականն ալն է, որ մինչև 19-երորդ դարը Շամախին երբէք 8000 բնակիչ չէ ունեցել, իսկ մեր դարում, երբ Շամախին 10—20 հազար բնակիչ ունի, ամենաստատիկ երկրաշարժները սպանել են 100—200 մարդիկ։

Հեղինակը փորձել է տեղ տեղ փիլիսոփաւական և հրապարակախօսական դատողութիւններ անել, բալց շատ անլաջող կերպով։ Գաղափարում մի լեզգի-աստիճանաւոր սիրով է վարւել հեղինակի հետ և ահա սորանից փիլիսոփաւ-ճանապարհորդը եղրակացնում է, որ հալկական արիւնը ժառանգաբար միացած լինելով լեզգու երակների մէջ, ալժո՛ղ դրդում է նորան գրկել Հ. Բարխուդարեանին, հետեւապէս լիշեալ լեզգին հալ պապելից պիտի լառաջացած լինի։ Ի՞նչ փաստեր և ի՞նչ ա-

պացուցներու կարծում ենք որ համանման թիւք վարդապետութիւններով ազգերը չեն վերականգնում կամ թէ նկատելով որ Պետրովսկ քաղաքում պատահում են 50 տարեկան ամուրի հազ երիտասարդներ և 40 տարեկան օրիորդներ, հեղինակը աւելացնում է, թէ «պտտեղ ևս ներգործած է մի ազգակործան ազդեցութիւն—չամուսնանալու մոգանոյ Ազգ երեւթի մասին արժէ հարց դնել հրապարակաօսական մամուլի մէջ և քննել նորան, բայց մի գլուխ նորան մողա համարել չէ կարելի, որովհետեւ չամուսնանալու կամ ուշ ամուսնանալու երեւթը գլխաւորապէս հիմնաւոր տնտեսական և բարոյական պատճառներ ունի և ոչ թէ մողա է:

Հեղինակի լեզուն անտանելի է. սա ներկայացնում է մի անշնորհ խառնուրդ գրաբառի, աշխարհաբառի և զանազան բարբառների և ալգալիսով դժարացնում է ընթերցանութիւնը: Ոճը բաւական ճոռոմաբանական է, աւելորդ դրականներ, ածականներ ամեն քաղալիտիւսով լիքն են:

Նրեի հենց ճարտարալեզութեան արդիւնք են հեղինակի երկու լաւաջաբանները: որոնց մէջ Լ. Բարխուդարեանց աշնպիսի խոստովաներ է անում, որ մարդ մտածում է թէ ահա վերջապէս Աղանին էլ իւր Ալիշանը ունեցաւ, բայց գիրքը ուշադրութեամբ կարդալուց չես գալիս էք աշն եզրակացութեան, որ խոստովաները չափազանց են: «Կարգաւ նկարագրեցի — ասում է նոր Ալիշանը—լեռները և լեռնակ-

ները, դաշտերը և դաշտակները, գետերը և գետակները, ծովը ու լճակները, անտառները և մայառները, եղեգները և շամբերը և մլանդամալն բոլոր ծառերի և թփերի տեսակների անունները՝ չականէ չանւանէ (?)» Բնական նկարագրութեանց շարքում նշանակեցի նաև ոսկու և արծաթի, պղնձի և կապարի, աղահանքի և լեռնաքարի, ջերմութիւնների և նաւթահանքերի և քարահանքերի, սուրբ և անսուրբ կենդանեաց և թռչնոց, գազանաց և սողնոց (ալդ մասին դրականապէս ոչինչ չկալ գրքի մէջ) տեսակների անունները և գտնւած տեղերը, կարգաւ նշանակեցի ամբողջ ցեղերի...» Բայց բաւական է ընթերցողին ճանձնացնել անվերջ խոստովաներով, որոնց տասներորդ մասն էլ չենք գտնում գրքի մէջ: «Ներկասիրութիւնս իբրև մի ծողիէ փռւջ—ասում է Լ. Բարխուդարեանը—նւիրելով հազ գրականութեան և իբրև ռիւս-կոստոյ չիւք հազ պատմութեան՝ մնամ ամենախոնարհ ծառայ» և ալլն իսկ մենք գտնում ենք որ Մակար վարդապետի գիրքը ոչ ծաղկեփունջ է և ոչ ամենակարևոր նիւթ, ալ մի ամենահասարակ ժողովածու է, որի մէջ թէև օգտակար տեղեկութիւններ կան, բայց որը առհասարակ բաւական թուլ և անհոգ աշխատութիւն է:

Աւելորդ չի լինի ի վերջոյ մի կողմնակի նկատողութիւն էլ անել: Գիրքը հրատարակել է չալտի բարեգործ Ալվաղեանց, Նւ ահա հեղինակը իւր աշխատութիւնը նւիրում է հրատարակչի «ազնիւ ծնողաց թովմասի և Աննայի քնշատակին. որ-

պէս զի իբրև խօսուն արձան չաւէր-
ժանան նոցա անմահ վիշապակն հալ
գրականութեան մէջ և հալ ընթեր-
ցողաց և բանասիրաց վիշողութեանց
մէջն: Ծառ կարելի է որ վշեալ
հանգուցեալները աղնիւ մարդիք են
եղել, մենք սորա դէմ ոչինչ չունենք:
Բայց ախր ինչ երախտապարտու-

թիւն ունեն դէպի նոցա հալ գրա-
կանութիւնը, ընթերցողը և բանա-
սէրը: Պ. Ալֆաղեանը հրատարակում
է հալերէն գրքեր. շնորհակալ ենք
մեծապէս: Բայց մենք ինչ դործ ու-
նենք նորա նախնիների հետ, որոնց
կատարեալապէս անծանօթ ենք:

Ս. Թ.

BOURGET, Paul. — „La terre promise“ Edit. Alphonse Lemer-
re, Պարիզ, գինն է 3 Ֆր. 50 կ.:

Ֆրանսիական վիպագրութիւնը
անընդհատ ճոխանում է նորանոր
վէպերով: Սոցա շարքում փալցում
են նամանաւանդ նոքա, որոնց հե-
ղինակները իրանց նպատակ են
դրել մարդկանց ոգեկան կեանքի
երևոյթները ուսումնասիրել և վեր-
լուծել: Այս ուղղութեան ամենա-
խոշոր ներկայացուցիչը հանդիսա-
նում է ֆրանսիական վիպագրու-
թեան մէջ Պօլ Բուրժէն, որ հետդ-
հետ է իւր նոր վէպերով գրաւում է
ժամանակակից եւրոպական գրակա-
նութեան ուշադրութիւնը:

Պօլ Բուրժէն իւր վէպերի մէջ
չի չարուցանում միշտ նոր խնդիր-
ներ: Նա շօշափում է շատ անգամ
աշխարհի արդէն չափնի հասարա-
կական խնդիրներ, որոնք դեռ ևս
սպասող են հասարակութեան վրճ-
ւին, բայց որոնք ըովանդակում են
իրանց մէջ մի բարդ ոգեկան կեանք:
Այս կեանքի ուսումնասիրութիւնը
և վերլուծումը ունեն անկասկած

նշանակութիւն մեր բարոյական աշ-
խարհի վերանորոգման համար:

Պօլ Բուրժէն „La terre promise“
վէպի նիւթը կազմում է ալպէս ան-
ւանած երեխայի իրաւունքը, Թէ
հասարակական և Թէ բարոյական
տեսակէտից երեխան իրաւունք ու-
նի իւր իսկական հօրը որոնելու: Նոյն-
պէս հալը պարտաւոր է իւր արինի
արդիւնքը ճանաչելու: Եւ ոչ ոք չէ
կարող ժխտել, որ այս պահանջը
միանգամայն արդարացի է: Բայց
չը նաչած բարոյականութեան այս
վնէ պահանջին, մարդիկ կան, որոնք
խոյս են տալիս իրանց նւիրական
պարտաւորութիւնից: Պարտաւելի և
դատապարտելի է աչն միտքը, որ
գիտակցաբար աշխատում է արհա-
մարել աչն էակին, որի գոյութեան
պատճառը ինքն է եղել: Իսկ ինչ
կասէք աչն խեղճ մարդու մասին,
որին իւր նախկին մոռացած մեղ-
քերի հետեանքները համարում են
իւր գիտակցութեանը միաշն աչն